

XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği*

Yıldız Deveci Bozkuş**

Öz

Bu çalışma XIX. yüzyılda Osmanlı modernleşme sürecinde Ermeni entelektüel sınıfının Osmanlı İmparatorluğu'nda dil, edebiyat, hukuk, iktisat, çeviri vb. birçok alanda Osmanlı Türkçesi ile kaleme aldıkları eserleri genel hatlarıyla değerlendirmeyi öngörmektedir. Bilindiği üzere Tanzimat süreciyle başlayan ve Islahat hareketiyle devam eden süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin modernleşme alanında ihtiyaç duyduğu alanlarda öncü kadroların yetiştirilmesi konusunda yurtdışına eğitim amaçlı gönderilen öğrencilerin önemli bir etkisi olmuştur. Bu noktada modernleşme konularında yurtdışında eğitim alan farklı etnik gruplar arasında özellikle Ermeni öğrencilerin rolü çok önemlidir. Buradan hareketle çalışma kapsamında ilk etapta yurtdışında eğitim almış Ermeni entelektüellerine ait eserlerin Osmanlı modernleşme sürecindeki etkileri üzerinde durulacaktır. Daha sonra Osmanlı modernleşme sürecinde Ermeni entelektüellerinin genel hatlarıyla hangi alanlarda ön plana çıktığı ve bu alanlarda ürettikleri eserlere değinilecektir. Bu noktada dönemin önde gelen isimlerinden biri olan Diran Kelekyan'ın bu kapsamda entelektüel hayatı, eserleri ve Türk modernleşme sürecine sunduğu katkılar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, modernleşme, Ermeni, Diran Kelekyan, entelektüel.

* Bu çalışma TÜBİTAK 2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında desteklenmiştir, TÜBİTAK'a desteği için teşekkür ederiz.

19-20 Kasım 2019 tarihlerinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde gerçekleştirilen "Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye" Sempozyumu'nda sunulan bildiri metninin verilerinden yararlanılarak, bildiri metni genişletilerek ve geliştirilerek hazırlanmıştır.

Geliş Tarihi: 23 Aralık 2019 – Kabul Tarihi: 18 Mart 2020

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Deveci Bozkuş, Yıldız. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği". *bilig*, no. 101, 2022, ss. 01-30.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı – Ankara / Türkiye

ORCID: 0000-0002-4634-463X

ydbozkuş@ankara.edu.tr

Giriş

Günümüzde Ermeni aydınlarının Osmanlı entelektüel mirasına katkılarının ne olduğu hususundaki çalışmalar neredeyse yok denilecek kadar azdır. Bilindiği üzere 1915 Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde gerçekleşen göçlerden önceki süreçte Ermeni aydınlarının eserleri Batı dünyası ile iletişimin ve aynı zamanda kültürel etkileşimin de öncüleri konumunda yer almaktaydı. Bu etkileşimin Osmanlı kültürel hayatına yansımada Ermeni aydınların yabancı dil bilgileri önemli bir faktör olmuştur. Bu noktada Batı dillerinden Türkçeye çevrilen eserlerin birçoğunun Ermeni mütercimler tarafından çevrilmiş eserler olması da dikkat çekmektedir. Çeviriler sadece edebiyat, tarih, felsefe ile sınırlı kalmamıştır, mimari, hukuk, tıp, mühendislik vb. alanlarda da son derece değerli çalışmalar Ermeni aydınlar aracılığıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Ermeni aydınlarının eserleri üzerinden yapılacak bir çalışma sadece Ermeni meselesinin çözümüne katkı sunmak değil aynı zamanda on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı kültürel hayatının aydınlatılmasına da yardımcı olacaktır. Böyle bir çalışmayla, Türk ve Ermeni aydınların entelektüel alanda diyalog kurma biçimlerinin nasıl olduğu, bunun hangi pratiklerle gerçekleştiği, Ermeni aydınların ürünlerinin neler olduğu ve bu ürünlerin kolektif birikime yansımalarının nasıl olduğu şeklindeki sorulara da cevap bulunabilecektir. Nitekim modernleşme döneminde Ermeni aydınların Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünce hayatına katkılarının incelenmesi Türk-Ermeni ilişkilerini soykırım tartışmaları bağlamından çıkararak birlikte yaşama pratiği üzerine oturtulması noktasında da önemlidir.

Tanzimat süreciyle başlayan ve İslahat hareketiyle devam eden süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin modernleşme alanlarında ihtiyaç duyduğu kadroların yetişmesi için dili, dini ve etnik kimliğine bakılmaksızın, maddi durumu iyi olan veya kimsesiz çocukların dahi yurtdışına eğitim amaçlı gönderilmesi hususuna büyük bir önem verdiğini de söylemek mümkündür. Osmanlı modernleşmesi açısından yurtdışına eğitim amaçlı giden Müslim veya Gayrimüslim tüm öğrencilerin gerek Türk entelektüel sınıfının oluşumuna, gerekse de Devletin ihtiyaç duyduğu hizmetlerde pozitif bir etki yarattıkları görülmektedir. Yurtdışında eğitim aldıktan sonra ülkeye dönen Ermeni öğrencilerin yurda döndükten sonra nazırlık, büyükelçilik, valilik, devlet kurumlarında azalık, açılan modern okullarda hocalık, mühendislik, doktorluk, mütercimlik, ressamlık, yazarlık vb. daha birçok alanda,

hem öncü hem de ses getiren çalışmalar yaptıklarını söylemek mümkündür (Erdoğan 2010: 121-151). Bu noktada Tanzimat döneminde ortaya çıkan gelişmelerden Ermeni entelektüellerinin büyük oranda pozitif yönde etkilendiği de görülmektedir. Bu manzaranın ortaya çıkmasında Ermeni entelektüellerinin yurtdışında aldıkları eğitimlerinin yanı sıra Tanzimat sürecini hazırlayan Türk entelektüellerinin yanında görev almış olmalarının da süreci olumlu yönde katkıları olduğu anlaşılmıştır. Bu anlamda neredeyse tüm önemli görevlerde yer alan Türk bürokratlarının ve Türk entelektüellerinin yanında Ermeni isimlerin yer aldığı tespit edilmiştir. Kuşkusuz bu durumun temelinde Tanzimat öncesine dayanan Ermeni toplumunun yapısının da etkisi olmuştur. Özellikle Ermeni amira sınıfının devletle olan ilişkilerinin Tanzimat sürecine gidilen yolu hızlandırdığı da bilinmektedir. Tanzimat dönemiyle birlikte Rumlardan boşalan bürokratik kurumlarda devletin en üst görevlerinde Ermenilerin yer almaları ve birden fazla dil bilmeleri bu görevlere gelmelerinde ve başarılı olmalarında etkili olmuştur.

Osman İmparatorluğu'nda Ermeni entelektüellerinin hayatı ve eserlerine dair kapsamlı bilgiler içeren eserler arasında Kevork Pamukciyan'ın 4 ciltlik eserinin ilk sırada yer aldığını söylemek mümkündür (Pamukciyan). Pamukciyan'ın bu eseri dışında bu konularla ilgili olarak Ermeni aydınlarının hayatını ve eserlerini ele alan bir diğer çalışma ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde Hariciye'de görev alan Ermenileri detaylı bir şekilde ele alan Taceddin Kayaoğlu'nun *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-ı Müslimler (1852-1925) adlı eserdir. Hâriciye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdâresi Analitik Envanteri*'nden yararlanılarak hazırlanan bu eser gayrimüslim memurlara dair son derece önemli bilgileri içermektedir. Bu eserde Ermeni memurlarının hizmet cetvelleri, emekliye ayrılma tarihleri, nüfus tezkireleri, Osmanlı ve yabancı devletler tarafından verilen nişanlara ait berat sureleri ve diploma örnekleri gibi çok sayıda bilgilere yer verildiği görülmektedir (Kayaoğlu XXI).

Kayaoğlu'nun büyük oranda Sicill-i Ahvâl Defterleri'nden yararlanılarak hazırladığı bu eser, 1852-1925 yılları arasında devlet tarafından "sicil"leri tutulmuş Hariciye'de görev yapmış gayrimüslim memurları kapsamaktadır. Kayaoğlu Seferatler ve Şehbenderlikler'de 234 gayrimüslim görevlinin büyük bir çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu, daha sonra ise Rum ve Müsevîlerin çoğunlukta olduğuna yer vermiştir (Kayaoğlu XXXI).

Bu eserde ayrıca Hariciye’de görev almış olan sadece Ermeniler değil Rum-lara dair de bilgilere yer verilmiştir. Eserde Hariciye’de görev alan Ermenile-rin hangi ülkelerde görev yaptığının yanı sıra devlet tarafından kendilerine verilen taltif ve nişanlara dair de kapsamlı bilgiler bulunmaktadır (Kayaoğlu 2013: XIII-1). Benzer şekilde ressamlar için Garo Kürkman’ın da konuyla ilgili bir eseri bulunmaktadır. Ayrıca özellikle Ermeni mimarlar için de ben-zer çalışmalar mevcutken (Tuğlacı, Kuruyazıcı) sosyal bilimler alanında ise özellikle de filoloji alanında bibliyografik bir eserin henüz mevcut olmadığı tespit edilmiştir.

Osmanlı Modernleşme Sürecinde Ermeni Entelektüeller

XVII. Yüzyıldan itibaren Ermeniler Osmanlı Devleti’nde önemli görevlerde yer almaya başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında 1821 Rum İsyarı’nın önemli bir etkisi olmuştur. 1821 yılına kadar Fenerli Rumların elinde olan Büyük (Divan) ve Donanma tercümanlığı görevi, isyanların ardından Ermenilerin eline geçmiştir (Çark 13).

Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin Islahat Fermanı’ndan sonra da devletin birinci sınıf hizmetlerine getirildiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda söz konusu dönemde vali, genel vali, müfettiş, elçi ve hatta nazır tayin edilen Ermenilerin olduğu görülmektedir. Ayrıca Mustafa Reşit Paşa, Ali ve Fuat Paşa’lar, hatta Mithat Paşa’nın Ermeni müşavirler kullandıkları, özellikle Mithat Paşa’nın *Kanunu Esasi*’nin hazırlanmasında Odian Efendi’nin yardımlarından faydalandığı ve II. Abdülhamid’in bile 1893 yılına kadar Ermenilerle iyi geçindiğini ve Ermeni Nazırlar tayin ettiğini söylemek mümkündür (*Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi*: XV).

Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan modernleşme politikalarının önemli bir ayağı olan yurtdışına öğrenci gön-derilmesi gerek Osmanlı’nın gerekse de Türkiye Cumhuriyeti’nin Batılılaşma serüveninde (Erdoğan 121-151) önemli bir yere sahip olmasına rağmen henüz bu konularda çok fazla bir çalışmanın yapılmadığı özellikle de Ermeni öğrenciler üzerine yapılan çalışmaların sınırlı kaldığı söylenebilir (Şişman).

1839-1876 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun sadece Fransa’ya gönderdiği öğrenci sayısına bakıldığında öğrencilerin %68’inin yani 116 öğrencinin Müslüman, %32’sinin yani 78 öğrencinin ise Gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir. Bu rakamlar sadece Ermenilerin değil diğer

etnik yapıya sahip gayrimüslimlerin de bu eğitimden faydalandığını göstermesi açısından önemlidir. Askerlik, tıp, hukuk ve mühendislik eğitim için Fransa'ya gönderilen öğrencilerle benzer şekilde diğer ülkelere de çok sayıda Ermeni öğrencilerin gönderildiği ve bu öğrencilerin ülkelerine döndükten sonra ilgili alanlarda ciddi çalışmalar yaptıkları bilinmektedir (Şişman 11).

Osmanlı eğitim sisteminde bir değişim ve dönüşüm ortamının başlatılmasında başta Reşit Paşa olmak üzere, Ali ve Fuat Paşa'ların çalışmalarının önemli bir etkisi olmuştur. Bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir çok kesim üzerinde olduğu gibi Ermeni toplumu da etkilemiş ve sadece 1840-1850 yılları arasında altmışa yakın Ermeni öğrenci Fransız okullarından mezun olarak İstanbul'a gelmiştir (Artinian 74-75). Bu eğitimler sonucunda istenmeyen bazı durumlar yaşansa da aslında Batı'ya özellikle devlet tarafından gönderilen öğrenciler aracılığıyla ilk etapta devletin ihtiyacı olan alanlarda Batı'nın teknik, askeri, sanayi vb. alanlardaki üstünlüğünün yakalanmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yurtdışına eğitim amaçlı gönderilen gayrimüslim öğrenciler arasında Ermeni öğrencilerin ilk sırada geldiği ve öğrencilerin yoğun olarak Paris, İngiltere, Avusturya, Yunanistan, İsviçre, Rusya ve İtalya'ya gönderildiği de söylenebilir. Paris'te *Muradyan Okulu*, İtalya'da ise *Rafaelyan Okulu*'nun Ermeni entelektüellerinin merkezi haline geldiği görülmektedir.

Söz konusu öğrenciler yurda döndükten sonra görev aldıkları kamu kurum ve kuruluşlarının modernize edilmesinde lokomotif rolü üstlenerek bu kuruluşların modernize edilmesini sağlamışlardır. Bu durumun en belirgin kanıtları söz konusu Ermeni entelektüellerinin Osmanlıca kaleme aldıkları eserlerdir.

Ermeni entelektüelleri Osmanlı modernleşmesine başta siyasi, ekonomik, kültürel, tarihi, edebi olmak üzere birçok alanda katkılar sunmuşlar, özellikle tiyatro ve drama, sanat ve mimarlık, müzik ve eğitim konularında ciddi katkıları olmuştur. Örneğin, 19. yüzyılda mümtaz Ermeni müzikologlarından biri olan Hampardzum Limonjian ve yirminci yüzyılın başlarında Gomidas Vardapet'in dönemin önde gelen müzikologlarından olduğu ve Batılı konservatuarlarda aldıkları eğitimleri yayınlar, performanslar ve verdikleri eğitimler aracılığıyla sonraki kuşaklara aktardıklarını söylemek mümkündür (Hovannisian 10-11).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gençlerin Batılı ülkelere eğitim amaçlı gönderilmesi ve devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda eğitilmesi büyük önem kazanmıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde yurtdışına gönderilen öğrencilerin büyük bir kısmının Ermeni kökenli olması da bu durumun önemli göstergelerindedir. Ermeni gençlerin dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda gönderilen ülkeler arasında ilk sırada Fransa'nın yer aldığını söylemek mümkündür. Fransa'nın yanı sıra Almanya'nın da söz konusu dönemde önemli bir konumda olduğu görülmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Almanya'nın özellikle askerî eğitimde ön plana çıkmasıyla birlikte Fransa ve diğer bazı ülkelerdeki gençlerin dahi Almanya'ya kaydırılmaya çalışıldığı da söylenebilir. Buna karşın Fransa ve İsviçre için özgür ortamın öğrencileri cezbediği, İngiltere'nin ise 1878 yılından itibaren kötüye giden ilişkiler ve eğitimin pahalı olması nedeniyle yurtdışı eğitiminde çok da tercih edilmediği anlaşılmaktadır (Gençoğlu 33-73).

Genel hatlarıyla Ermeni gençlerin yurtdışında eğitim almasıyla birlikte, Avrupa'da eğitim görmüş Ermeni entelektüeller ile Ermeni zengin kesimini oluşturan amira sınıfı arasında bir çekişmenin görülmeye başlandığını da söylemek mümkündür (Artinian 10). 19. yüzyılda Ermeni entelektüellerinin Avrupa'da eğitim almaları ve pozitivist düşünce yapısından etkilenildiğini kaydeden Artinian, bazı Ermeni entelektüellerinin 1848 Devrimi'ni yaşamış olmalarının da düşünce yapılarının şekillenmesinde etkili olduğuna vurgu yapmıştır (Artinian 13).

Tanzimat dönemiyle birlikte gerek Avrupa'ya eğitim amacıyla gitmiş, gerekse de görevi gereği Avrupa'da bulunmuş Ermeni entelektüeller için dünyadaki gelişmeleri yakından görme ve izleme imkânı doğmuştur. Bu durum beraberinde 19. Yüzyılda Avrupa tarihinin, dilinin, edebiyatının, siyasetinin, ticaretinin kısacası her türlü gelişiminin yakından takip edilmesini ve Osmanlı'ya yansımalarına neden olmuştur. Avrupa'da eğitim almış "Genç Ermeniler", özgürlük, demokrasi, eşitlik ve milliyetçilik gibi liberal ve ilerici düşünce yapısından etkilenmiş ve amiralara karşı orta sınıfla işbirliği içinde hareket etmiştir. 1856 yılında ilan edilen *Islahat Fermanı* da Genç Ermenilerin düşüncelerini daha rahat bir biçimde ortaya koyma imkânı sağlamıştır (Kılıçdağı 333-342, Artinian 170).

Panossian'a göre ise milliyetçilik akımı da Ermeni entelektüel sınıfı arasında seküler düşüncenin doğmasında etkili olmuştur (Panossian 108). Osman-

lı Devleti'nde önemli görevlerde yer alan amiralar önemli ölçüde Gregor-
yen iken, Genç Ermenilerin ise buna karşın çoğunlukla Katolik mezhebine
mensup olmaları başlı başına bir çatışma alanı yaratmaktaydı. Nitekim bir
süre sonra Genç Ermenilerin yoğun çabaları sonucu *Ermeni Milleti Nizam-
namesi*'nin hazırlanması, Genç Ermenilerin önemli kazanımları arasında ilk
sırada yer almıştır.

Ermeni entelektüellerinin Batı dünyası ile teması bir süre sonra kendi top-
lumlarındaki dini yapıları, kurumları ve din adamlarını sorgulamaya baş-
lamalarına da neden olmuştur. Bu noktada aydınlanma sürecinin berabe-
rinde Batı üzerinden Ermeni entelektüel sınıfının oluşmasında ciddi bir rol
oynadığı söylenebilir. Ancak sadece Batı düşüncesi değil diğer faktörler de
Ermeni entelektüel dünyasının oluşumunda etkili olmuştur. Misyonerlerin
özellikle de Amerikan Protestan misyonerlerinin Ermeni entelektüel dün-
yasının oluşmasına katkı sağladığını ve ABCFM'nin oldukça etkili sonuçlar
elde ettiğini de söylemek mümkündür.

Batıda eğitim alan Ermeni entelektüel sınıfı Osmanlı İmparatorluğu'na
döndüklerinde ilk olarak okullaşma ve eğitim oranlarını arttırma noktasın-
da ciddi çalışmalarda bulunmuştur. Bu noktada çok sayıda okulun açılması,
kızların okula gitmelerinin teşviki ve eğitim konusunda bir düzen sağlamaya
çalışılmıştır. Bu çabanın zamanla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer top-
lumlar üzerinde, özellikle de kadınların eğitimi noktasında etkili olduğunu
da söylemek mümkündür. Örneğin, Ermeni toplumundaki geleneksel de-
ğerlerin devamlılığına rağmen Ermeni kız okulları Osmanlı toplumundaki
kadınların yerinin güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1863 yılın-
da Ortaköy'de açılan Hripsimants Varzharan ve Toros Nazarian'ın açtığı Na-
zarian Kız Okulları bu konuda kadın entelektüellerin yetişmesinde önemli
rol oynamış eğitim kurumlarıdır. Nitekim Nazarian Kız Okulu'nun kuru-
cusu Toros Nazarian, okulun temel amacının kızlar için entelektüel beceri
ve el sanatlarının geliştirilmesinin hedeflendiğini ifade etmiştir. Dönemin
önemli gazetelerinden olan *Jamanag* gazetesinin de bu süreci desteklediği ve
"Kızlarınıza lüks elbiseler almak yerine onları okula gönderin, kızlarınızın
kalbini ve zihnini geliştirin" sözleriyle kız okullarını ve kızların eğitimini
desteklemiştir (Kılıçdağı 237).

Ermeni entelektüel sınıfının söz konusu dönemler içerisinde ağırlıklı olarak
Fransız entelektüel dünyasından etkilendiğini söylemek mümkündür. Ni-

tekim öğrencilerin büyük oranda gerek devlet gerekse de bireysel anlamda yurtdışı eğitimi için Fransa'yı tercih etmesi beraberinde Fransız kültürünün toplumda daha fazla yer etmesinin de önünü açmıştır. Hovsep Gaterjian'a göre ise Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni entelektüeller sadece Fransız değil, biraz Alman ve kısmen de İngiliz etkisi altında kalmışlardır (Adalian 50-52). Selçuk Akşin Somel'e göre Batı'nın yanı sıra söz konusu dönemde Çarlık Rusya'sında da gizli faaliyetlerde bulunan sosyal demokrat hareketler genç Ermenilerin düşünce yapısını etkilemiştir (Panossian 149, Somel 88). Kuşkusuz sadece Fransa değil söz konusu dönemde eğitime gidilen hemen hemen her Batılı ülkedeki gelişim Ermeni entelektüel sınıfı aracılığıyla Osmanlı'ya getirilmiştir. Söz konusu dönemde Ermeni entelektüel sınıfının oluşumunda sadece erkekler değil Ermeni kadınlarının da bu sürece doğrudan katkıda bulduklarını söylemek mümkündür. Sırpuhi Düssap, Zabel Yeseyan, Sibly (Zabel Asadur), Ishugi Minasian, Hayganush Mark vb. dönemin önde gelen Ermeni kadın entelektüelleri olmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde sosyal bilimler alanlarının yanı sıra diğer alanlarda da Ermeni entelektüellerinin ciddi katkıları olmuştur. Bu noktada özellikle Tıp alanında çok sayıda Ermeni isimden bahsetmek mümkündür, bunlar arasında ilk sırada Dr. Agop Handanyan gelmektedir. Handanyan'ın tıp öğrencilerine verdiği dersler ve bu derslerde kullanılmak üzere Fransızcadan tercüme etmiş olduğu iki ciltlik *Tıbb-ı Kanuni* eseri alanının ilk ve tek eseri olarak kabul edilmektedir. Handanyan'ın yine *Kimya-yı Kanuni* adlı eseri de son derece önemli bir eser olup, alanının öncü çalışmaları arasında ilk sırada yer almakta ve konuyla ilgili literatürde önemli başvuru kaynağı eserlerdir.

Ermeni entelektüellerinin eserleri sadece Osmanlı değil Ermeni toplumu açısından da bazı sonuçlar doğurmuştur. Bu konuda Ermeni entelektüel sınıfının kaleme aldığı eserler aracılığıyla özellikle kilisenin, din adamlarının ve amiraların toplum üzerindeki hâkimiyetinin sona ermesi ve bunun yerine toplumun en alt kademesinin dahi entelektüel anlamda özgürleştiği ve geliştiği kaydedilmiştir. Bu etki sadece Ermeni toplumuyla sınırlı kalmamış aynı zamanda Türk toplumunu da etkilemiştir. Türk toplumu açısından sosyal ve beşeri bilimler alanında Ermeni entelektüellerinin Batılı ve modern anlamdaki düşünce yapısını eserleri ve faaliyetleri aracılığıyla İmparatorluğa getirdiğini, bunun en önemli kanıtları arasında da Osmanlıca olarak kaleme

aldıkları eserlerinin olduğu görölmektedir. Zeidner'e göre ise Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Rusya'daki Ermeni entelektüellerinin oluşumu beraberinde Ermeni toplumu içerisinde milliyetçi duyguların da ortaya çıkmasına neden olmuştur (Zeidner 476).

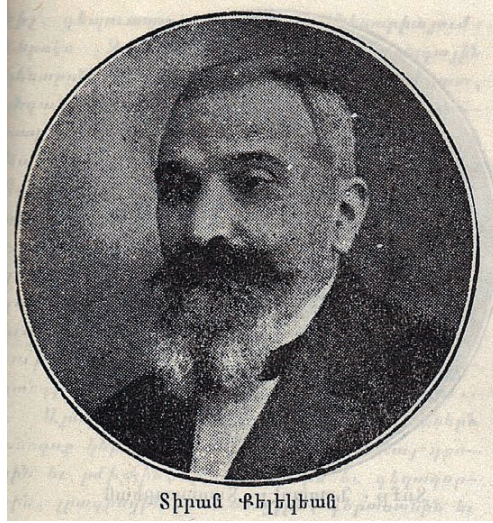
Ermeni entelektüellerinin bir dönem de olsa *İttihat ve Terakki Cemiyeti* üyeleriyle birlikte hareket etmeleri ve II. Meşrutiyet'i sahiplenmeleri Koptaş'ın da ifade ettiği gibi ülkeyi modernleştirme temelli bir siyasi birlikliklerinin olduğunu ortaya koyan önemli göstergelerden biri olarak kabul edilebilir (Koptaş 190). Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin de tebaası olan gayrimüslimleri başta eğitim olmak üzere birçok alanda Osmanlılık politikası çerçevesiyle yönettiğini ve belli başlı alanlarda bu politikaların olumlu sonuçlarını gördüğünü de söylemek mümkündür.

Ermeni entelektüelleri sadece Osmanlı modernleşme süreci değil kendi uluslarının da aydınlanma sürecinde ciddi katkılar sunmuşlardır. Bu noktada Krikor Odyan ve Nahabed Rusinyan Batı Ermenicenin transliterasyon çalışmalarında ön plana çıkarken, Mıgırdiç Krimyan gibi isimler Ermeni basınıyla adından söz ettirmiş isimlerdir. Yine mizah alanında Hagop Baronyan öne çıkarken, İstanbul'da Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Bedros Turyan, Srpuhi Düssap, Arpiar Arpiaryan, Misag Medzarents, Rupen Sevag, Taniel/ Daniel Varoujan, Siamanto (Adom Yarjanyan), Zabel Yeseyan gibi yazarların edebi çalışmaları dikkat çekmiştir (Hovannisian vd. 4-5).

Osmanlı modernleşme hareketleri açısından XIX. yüzyıl önemli bir dönem olmuştur. Bu süreçte Batıdaki birçok gelişme toplumdaki farklı dini ve etnik gruplara mensup entelektüeller aracılığıyla topluma aktarılmıştır. Başta teknik alanlarda olmak üzere kurumsal, yasal, kültürel, sanatsal ve edebi alanlardaki birçok gelişme Osmanlı'yı bazen doğrudan bazen dolaylı etkileyerek Devletin Batılaştırılması noktasında ciddi adımlar atılmasına vesile olmuştur. Bu adımlar atılırken Türk entelektüellerin rolü kadar Ermeni entelektüellerinin de bu sürece ciddi katkılar sundukları görölmektedir. Edebi, kültürel, sanatsal, hukuksal ve daha birçok konuda Ermeni entelektüelleri bazen öncü görevinde bazen de topluma uygulama noktasında rol almışlardır. Batıdaki pozitif bilimlerin ve fen alanındaki gelişmelerin Osmanlı'da yaygınlaştırılmasının yanı sıra sosyal bilimlerin de bu entelektüeller aracılığıyla devlete geldiği görölmektedir (Budak). Bu husus Osmanlı modernleşme sürecinde Türk entelektüel sınıfının yanı sıra diğer etnik grupların

da modernleşme sürecine dâhil olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermeni entelektüellerinin yayınlarının da modernleşme sürecinde katkıları olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışma kapsamında Osmanlı modernleşme son derece geniş bir yelpazeye sahip olduğunu bildiğimiz Ermeni entelektüel sınıfının sadece bir şahsiyetine yer verilebilecektir. Bu anlamda Diran Kelekyan, Osmanlı dönemi Ermeni kökenli entelektüel sınıfına mensup gazeteci, yazar ve siyasi tarihçi kimliğiyle oldukça dikkat çeken bir şahsiyet olmuştur. Kelekyan'ın hem entelektüel kimliği hem de Batılılaşma sürecinde kaleme almış olduğu eserler döneme damgasını vurmuştur. Bu nedenle bu çalışmada modernleşme sürecinde öne çıkan birçok Ermeni şahsiye olmasına rağmen sadece Kelekyan'ın entelektüel kimliği üzerinde durulacaktır.

Diran Kelekyan Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

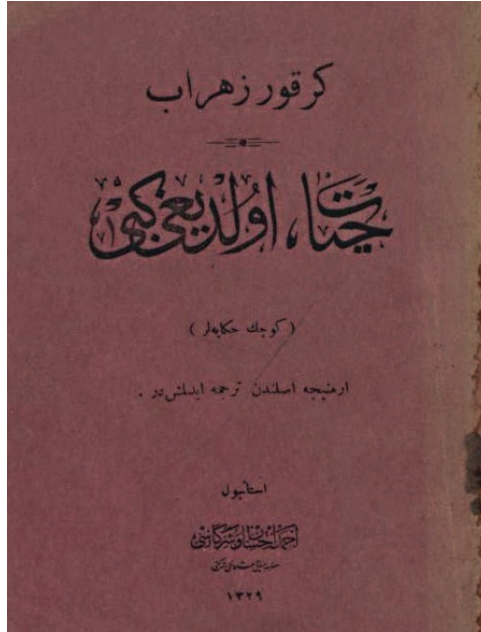
Տիրան Բեկեկյան

Resim 1. *Diran Kelekyan*
(*Kayseri Eylül 1862 - Sivas¹ 1915*) (Birinci 649)²
Diran Kelekyan (Alpkaya).

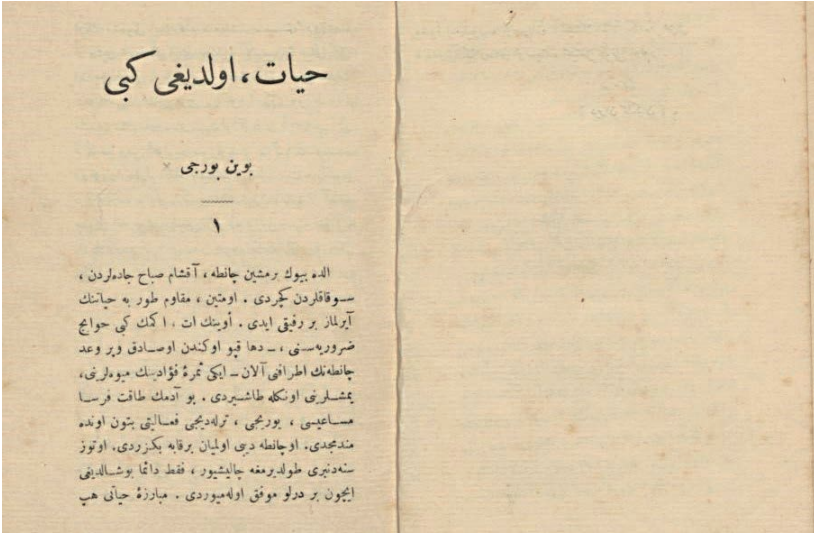
Ermenice kaynaklarda Տիրան Բեկեկյան olarak bilinen Diran Kelekyan'ın ismi bazı kaynaklarda Dikran olarak da kaydedilmiştir. Ermenice ve Osmanlıca birçok yayına imza atmış olan Kelekyan, Osmanlı dönemi Ermeni kökenli entelektüel sınıfına mensup gazeteci, yazar ve siyasi tarihçi-

sidir. İngilizce kaynaklarda Diran Kelekian olarak da bilinen gazeteci yazar Kelekyan, Hazine-i Maliye sarraflarından Kirkor Kelekyan Efendinin oğlu olarak, 1862 yılında Kayseri’de dünyaya gelmiştir (Birinci 649, 966). Farklı kaynaklarda ise Diran Kelekyan isminin Dikran Kelegian olarak geçtiği görülmektedir (Akçam XVII). Henüz altı aylıkken ailesi İstanbul’a taşınan Kelekyan (Walker 396), Hasköy Nersesyan Mektebi’nde iptidayı, Kumkapı’da Mezburyan Mektebi’nde rüşti ve Gedikpaşa’da Surenyan Mektebi’nde de idadi eğitiminin ardından Marsilya’da ailesinden bir yakınının yanına gönderilerek oradaki Ulum Fakültesi’ne devam ederken, bir yandan da Ticaret Mektebi muallimlerinden hususi surette iktisat ve ticaret dersleri almıştır (Walker 396, Gövsa 339).

Kelekyan ayrıca Marsilya Üniversitesi’nde Hukuk Fakültesi’nde eğitimini tamamlayarak yurda döndükten sonra bir süre Mekteb-i Mülkiye’de hocalık yapmış, ayrıca gazetecilik ve avukatlık görevlerinde de bulunmuştur (Toprak 39-41).

Resim 2. Diran Kelekyan’ın Kirkor Zohrap’dan çevirdiği *Hayat Olduğu Gibi* adlı eserinin kapağı (Zohrap).

Resim 3. *Diran Kelekyan'ın Kirkor Zohrap'da çevirdiği Hayat Olduğu Gibi adlı eserinin iç sayfaları (Zohrap).*

Bazı kaynaklarda Kelekyan'ın 1 Eylül 1918 yılında İstanbul'da vefat ettiği bilgilerine yer verildiği görülmektedir (Toprak 39-41, Çankaya 966). Ke-vork Pamukçıyan bu bilginin yanlış olduğunu ve Kelekyan'ın Sivas'ta 1915 yılında vefat ettiğini kaydetmiştir. Pamukçıyan'ın Kelekyan'la ilgili olarak öne sürdüğü bir diğer önemli kaynak da Kelekyan'a ait şiirler olmuştur. Pamukçıyan, İstanbul'da bilinmeyen tarihlerde Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazılmış ve bugüne kadar meçhul olarak kalmış Kelekyan'a ait 140 adet şiirin kendisinde mevcut olduğunu ve bu şiirlerin Latin harflerine kendisi tarafından çevrildiğini de kaydetmiştir (Pamukçıyan 49). Pamukçıyan'dan farklı olarak İngilizce kaynaklarda ise Kelekyan'ın 53 yaşında Çankırı'ya sürgün edildiği ve burada öldürüldüğü ileri sürülmektedir (Walker 427). Ancak Devlet Arşivlerinde Kelekyan'la ilgili Kastamonu Vilâyeti'ne gönderilen bir telgrafta yer alan bilgilere göre; “Diran Kelekyan Efendi'ye İstanbul'a avdet etmemek şartıyla âilesiyle birlikte Ermeni bulunmayan vilâyâtdan ârzû ettiği mahalde ikâmet edebileceğinin” tebliğ edildiği anlaşılmaktadır (BOA. DH. ŞFR, nr. 52/266). Nitekim Osmanlı Arşiv Belgelerinde de “Diran Kelekyan'ın İstanbul Dışında İsteddiği Vilayette İkamet Edebileceği” başlığıyla 8 Mayıs 1915 tarihli bir belgede bu bilginin kayıtlı olduğu da görülmektedir (D. A. G. Müdürlüğü, & O. A. D. Başkanlığı 133).

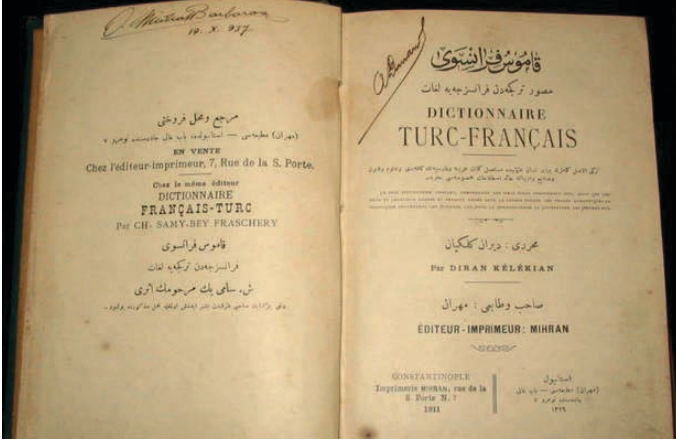
Faruk Alpkaya ise Kelekyan'ın 24 Nisan akşamı evine gelen polisler tarafından karakola götürüldüğünü, 25 Nisan 1915 günü ise “Gayeye Doğru” başlıklı yazısı *Sabah* gazetesinde yayınlandığında Kelekyan'ın İstanbul'daki Ermeni aydınlarıyla birlikte Ayaş ve Çankırı'ya giden trene bindirildiğini ve Çankırı'ya sürgüne gönderildiğini kaydetmiştir. Daha sonra Kelekyan'ın Ekim 1915'te Diyarbakır'a götürülmek üzere yola çıkarıldığını ve akıbeti konusunda herhangi bir bilgiye ulaşamadığını ancak Çankırı'da dolaşan söylentilerden hareketle kendisinin Kızılırmak üzerindeki Çokgöz Köprüsü'nde cinnet geçirerek suya atıldığı yönünde bazı iddiaların olduğu ileri sürülmüştür (Alpkaya 271-273).

Ali Birinci *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât* adlı eserinde Kelekyan için 1909'da Türkiye'de yüksek mekteplerin ders programlarına girmeye başlayan siyasi tarihin ilk muallimi ifadelerini kullanır (Birinci 649).

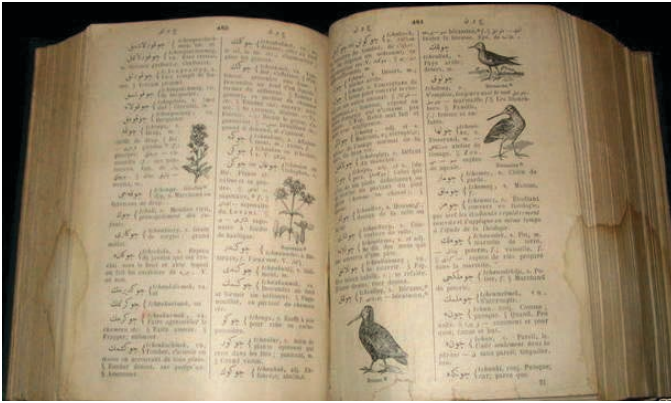
Kelekyan Türkçe ve Ermenicenin yanı sıra Fransızca ve İngilizce de öğrenmiş, Osmanlıca'yı ilerletmek için Arapça ve Farsçaya yedi yılını ayırmıştır. Ayrıca felsefeye, tarihe, ilm-i iktisada, ulûm-ı içtimaiyeye, coğrafyaya ilgisi duyan bir entelektüel olmuştur. İstanbul'da gazetecilik yıllarında (1894-1896) Patrikhane'nin birinci tercümanlığı görevini de yürüten Kelekyan, Mülkiye'nin yanı sıra Erkan-ı Harbiye Mektebi'nde de tarih-i siyasi hocalığı yapıyordu. Birinci Kelekyan'ın bir ihtilalci olup olmadığı hususunun tartışmalı bir konu olduğunu özellikle matbuat alanında bu yönde iddialar olsa da buna pek ihtimal verilmediğine dikkat çekmiştir (Birinci 649- 653).

Birinci Kelekyan'ın eserleri arasında sözlüklerin önemli bir yeri olduğuna işaret etmiştir. Bu sözlüğün günümüzde halen değerini koruduğna işaret eden Birinci, Kelekyan'ın bu sözlüğü için “türünün en kıymetli lügatıdır” ifadelerini kullanır (Birinci 654). Kelekyan'ın özellikle Fransızca- Türkçe sözlük konusunda *Kâmus-ı Fransevî: Musavvir Türkçeden Fransızcaya Lügat* adlı eseri son derece kapsamlıdır. Kelekyan tarafından 1928'de İstanbul'da hazırlanan bu eserde Türkçe asıllı kelimeler yanında ilim, fen, sanayi ve edebiyat alanında Arapça ve Farsçadan alınmış kelimelerin de yer aldığı görülmektedir (Walker 396, Erciyas 72). Zafer Toprak Kelekyan'ın bu eserinin Şemsettin Sami'nin *Türkçe-Fransızca* Sözlüğünün geliştirilmiş hali olduğunu kaydeder. Toprak Kelekyan'ın hazırlamış olduğu bu sözlüğün Osmanlı döneminin en kapsamlı sözlüğü olduğunu, Cumhuriyet yıllarında

dahi, Latin harflerine geçiş arifesinde yeniden yayınlandığına işaret eder. Toprak Kelekyan'ın *Kamus-ı Cedid-i Osmani*' adlı bir başka sözlük çalışmasının da olduğunu ancak yazarın bu eserinin yayınlanamadığına da dikkat çeker (Toprak 39-41).

Resim 4. Diran Kelekyan'ın *Kamus-u Fransevi: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lügat adlı eserinin kapağı* (<http://denisonikian.blog.lemonde.fr/category/3-la-periodieittihadiste/page/5/>).

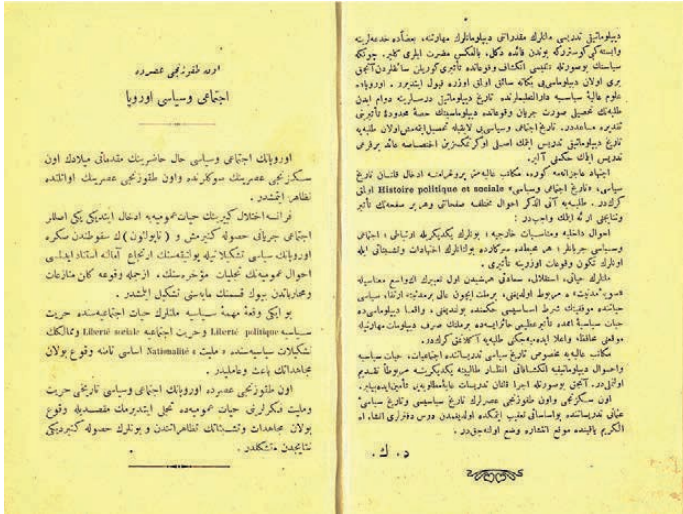
Resim 5. Diran Kelekyan'ın *Kamus-u Fransevi: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lügat adlı eserinin iç sayfaları* (<http://denisonikian.blog.lemonde.fr/category/3-la-periodieittihadiste/page/5/>).

1881 yılında yurtdışından ülkesine dönen Kelekyan, *Manzume-i Efkâr* gazetesinde yazı işleri müdürü olarak görev yapmıştır. Daha sonra *Saadet* gazetesine geçen Kelekyan, 1894 yılında ise Yunanistan'a gitmiştir. Yunanistan'da *Spectateur d'Orient* gazetesinde de bir süre görev yapan Kelekyan, 1897 yılında İstanbul'a geri dönmüştür. Bir dönem *Ceride-i Şarkıye* ve *Surhatang* gazetelerinde de çalışan Kelekyan, *Patrikhane* çevirmenliği ve *Hazine-i Hassa Sekreterliği* görevlerinde de bulunmuştur. 1904'te Mısır'a giden Kelekyan burada *Journal de Caire*'de de editörlük yapmıştır (Walker 1980: 396, Alp kaya 2015: 271-273). Ermeni Harflı Türkçe gazete olan *Manzume-i Efkâr*'ın yanı sıra yazar olarak *Tarik*, *Sabah*, *Cihan*, *Saadet*, *Ceride-i Şarkıye* gazetelerinde de çalışan Kelekyan, daha sonra *La Bourse Egyptienne* gazetelerinde de baş muhabirlik yapmıştır. Kelekyan ayrıca *Tarih-i Osmani Encümen-i azası* ve *Mekteb-i Mülkiye tarih-i Siyasi* muallimi görevlerinde de bulunmuştur (Walker 396, Gövsa 339). Kelekyan'ın *Daily Mail*, *Daily Graphic*, *Contemporary Review* ve *Nineteenth Century* gazetelerinde de makaleleri yayınlanmıştır (Walker 396).

Kelekyan kaleme almış olduğu *Tarih-i Siyasi-i Umumi* adlı eserinin birinci bölümünde 18. yüzyıl Avrupasını, ikinci bölümde ise 19. yüzyılı ele almıştır. Toprak, Kelekyan'ın Fransız Devrimi konusunu ise *Ondokuzuncu Asırda İctimaî ve Siyasî Avrupa* adlı çalışmasında ele aldığını ve Kelekyan'ın bu eserinin Ali Reşid'in *Mufassal, Musavver Fransa İhtilal-ı Kebiri Tarihi* adlı çalışmasından bir yıl önce yayınlandığını ifade etmiştir. Toprak'a göre söz konusu çalışma Fransız Devrimi üzerine yazılmış en ayrıntılı eser olarak literature geçmiştir. Üç bölümden ve 656 sayfadan oluşan bu eser *Fransa İhtilal-ı Kebiri, Napoleon ve Viyana Kongresi* başlıklarından oluşmakta olup Osmanlı İmparatorluğu'na Batılı çok sayıda düşünür ve fikirlerin yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır (Toprak 39-41).

Resim 6. Diran Kelekian'ın *Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî adlı eserinin kapağı* (1913).

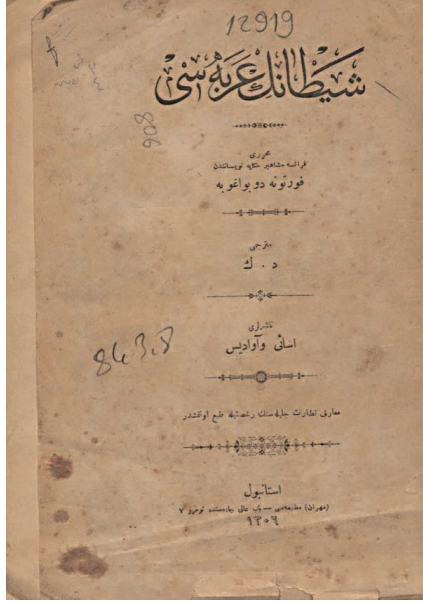

Resim 7. Diran Kelekian'ın *On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918 adlı eserinin iç sayfa(ları)* (1914).

Toprak, Kelekyan'ın Mülkiye'de verdiği derslerin son derece önemli olduğunu, Meşrutiyet döneminde Sultani öğrencilerinin Fransız Devrimi'ni Ali Reşad'dan öğrenirken Mülkiye öğrencilerinin Diran Kelekyan'ın eserlerini okuduğunu kaydetmiştir. Toprak ayrıca Meşrutiyet yıllarında kurulan ve Osmanlı diplomasisine meslek memuru yetiştirmeyi amaçlayan bölümlerde de Kelekyan'ın eğitim verdiğini ifade etmiştir (Toprak 39-41).

Saadet gazetesinde siyasi muharrirliğin yanı sıra Kelekyan ayrıca Londra'da da çeşitli gazete ve dergilerde de yazılar yazmıştır. Türkçe ve Ermenice gazetelerde de yazarlık yapan Kelekyan, Mısır'a giderek, burada Abdülhamid hükümeti aleyhine *Yeni Fikir* ismiyle gazete de çıkarmıştır. Türkçe iki roman ve birçok küçük hikâyeler de yazan Kelekyan'ın Ermenice ve Fransızca muharreratı da bulunmaktadır. Eserlerinde zaman zaman adının ve soyadının baş harflerinden oluşan D.K. kısaltmasını da kullanan Kelekyan, Türkçe eserlerde bazen Bedri Kamil, İ. Kadir, İ. Nadir Fransızca yazılarında *Vte de Klanik ve Adolf Aumervale* müstear namlarını da kullanmıştır. İyi lisan bilen Kelekyan'ın Türkçesi kuvvetli ve kudretli muharrirlerden olduğu da kaydedilmiştir (Walker 396, Gövsa 164-165).

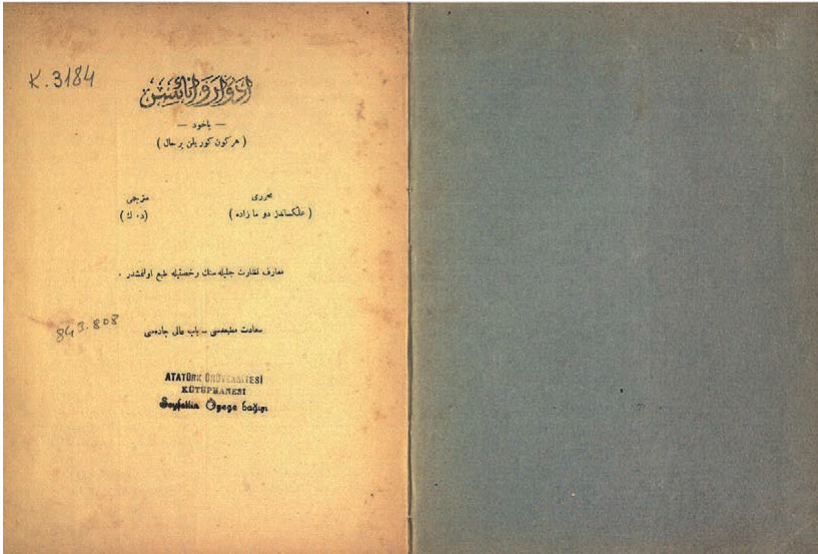
Kelekyan'ın gazete ve üniversitedeki görevlerinin yanı sıra çeviri konusunda da önemli çalışmalarının olduğu görülmektedir. Bunlar arasında Mihran Matbaasında 1884 yılında D.K. imzasıyla basılan *Fortune du Boigobey*'nin *Şeytanın Arabası* adlı eserini örnek olarak vermek mümkündür. Yine *Ceride-i Şarkıye Matbaası*'nda 1888'de basılan *Fortune du Boigobey*'nin Fransızcadan çevirmiş olduğu 3 ciltlik *Marsel Yahut Yeni Paris Esrarı* adlı eseri ile yine Saadet Matbaasında 1888'de yayınlanan, Alexandre Dumas'dan çevirdiği *Edvar ve Anais Yahut Her Gün Görülen Bir Hal* adlı eserleri de oldukça önemlidir (Bozkurt vd. 59).

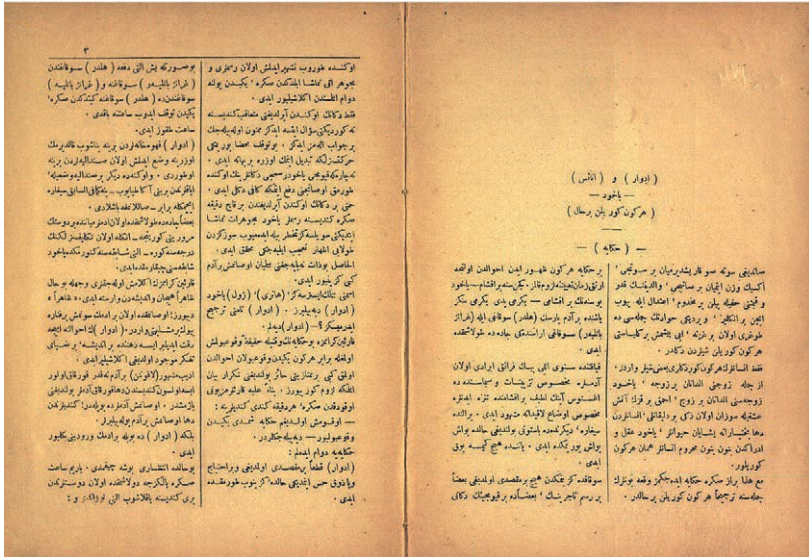
Resim 8. Dikran Kelekyan'ın Fortuné de Boisgobey'den çevirdiği Şeytanın Arabası adlı eserinin kapağı (Boisgobey 291).

Resim 9. Dikran Kelekyan'ın Fortuné de Boisgobey'den çevirdiği Şeytanın Arabası adlı eserinin iç sayfaları (Boisgobey 291).

Resim 10. Dikran Kelekyan'ın Alexandre Dumas'tan çevirdiği Edvar ve Anais yahut Her Gün Görülen Bir Hal adlı eserinin kapağı (Dumas).

Resim 11. Dikran Kelekyan'ın Alexandre Dumas'tan çevirdiği Edvar ve Anais yahut Her Gün Görülen Bir Hal adlı eserinin giriş sayfası (Dumas).

Siyasetle de yakından ilgilenen Kelekyan'ın *Ramgavar* partisine üyeliği de bulunmaktadır. Kelekyan'ın 1909 yılında Mülkiye Mektebi'nin yüksek sınıflarına siyasi tarih derslerini vermek üzere görevlendirildiğini kaydeden Pamukçıyan, Kelekyan'ın 1909'da kurulan Ermeni Meşrutiyet Halkçı Partisi'nin başlıca kurucusu olduğuna işaret eder. 1911 yılında Konya'da Patrikhane Umumi Meclisi'ne azası olarak da seçilen Kelekyan, Ermenice yazılarının altında Klanik, Batı basınında yayınlanan yazılarında ise Vicomte de Klanik imzalarını kullanmıştır (Pamukçıyan 269).

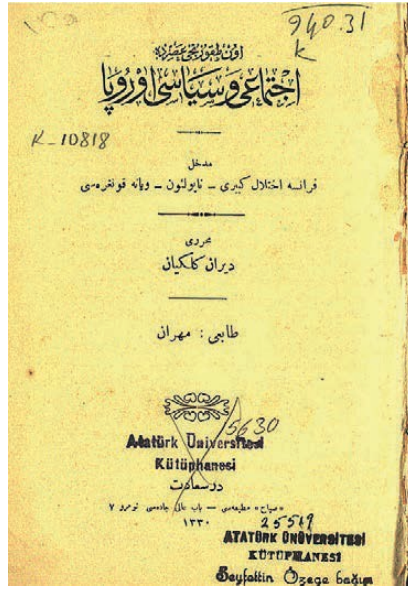
Kelekyan'ın çeşitli gazetelerde yayınlanan yazıları arasında en dikkat çeken makalesi "Gayeye Doğru" adlı bir makelesi olmuştur. 2015 yılında Osmanlıcadan Türkçeye transkripsiyonu da yapılarak *Mülkiye Dergisi*'nde de yayınlanan bu çalışma, Kelekyan tarafından 25 Nisan 1915 tarihli *Sabah* gazetesinde yayınlanmıştır (Kelekyan 275-276). Kelekyan söz konusu yazısında hürriyet uğruna şehit olanların anısı üzerinden meşrutiyetin Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına ve Osmanlı toplumuna sağladığı yararları ele alarak, meşrutiyet uğruna hayatlarını kaybedenlerin eserlerinin hayat devam ettiği sürece yaşayacağı üzerinde durmuştur (Alpkaya 271-273).

Kelekyan'ın Mısır'da bulunduğu yıllarda Osmanlı muhalefeti ile yakın bir temas içinde olduğunu kaydeden Faruk Alpkaya, Kelekyan'ın 1906'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önder kadrolarından olan Bahattin Şakir'e *Adem-i Merkeziyetçiliğin* gerekliliğini savunan bir mektup yazdığını ve bu mektupta ayrıca II. Abdülhamit'e karşı düzenlenen bir suikastı de önceden bildirdiği şöyle ifade edilmiştir;

Mısır'da bulunduğu yıllarda Osmanlı muhalefeti ile yakın ilişkiler kuran Kelekyan, 1906'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önder kadrolarından biri olan Bahattin Şakir'e yazdığı bir mektupta daha yaygın bir adem-i merkeziyetçiliğe ihtiyaç olduğunu, vilayetlerin sınırlı bir özerkliğe sahip olması ve yerel yönetimlerin yerel konularda kendi dillerini kullanması gerektiğini söylemişti. Liberalizm adı altında yapılan Türkleştirmeye karşı çıkan Diran Kelekyan, Ege adalarında Rumlara, Beyrut'taki Araplara, Trablusgarp'taki Berberilere tanınan hakların Ermeni ve Arnavutlardan esirgenmesini eleştirmiş; Müslüman olmayan halkların Osmanlı ulusunun bir parçası olmayı kabul edebileceğini, ama Hıristiyan Türkler olmayı kabul etmeyeceklerini dile getirmişti. Bu sıralarda muhalefetin şiddet kullanmasına karşı

çıkan Kelekyan, II. Abdülhamit'e düzenlenmek istenen bir suikastı de Osmanlı devletine bildirmekten çekinmemiştir. (271-273)

Kelekyan II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte İstanbul'a geri dönmüştür. İstanbul'a döndükten sonra *Sabah* gazetesinde idari görevinin yanı sıra başyazar olarak da çalışan Kelekyan, 1909 yılında *Tarih-i Osmanî Encümeni* üyeliğine seçilmiştir. Daha sonra *Mekteb-i Mülkiye*'de bir süre Siyasi Tarih dersleri veren Kelekyan, Harp Okulu'nda da Siyasi Tarih dersleri vermiştir (Birinci 651). Siyasetle de yakından ilgilenen Kelekyan, Ermeni Cemaati temsilciliğinin yanı sıra, 1908'de kurulan Ramgavar Partisine de üye olmuştur. 1912 yılında "sopalı seçimler" olarak literatüre geçen seçimlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası listesinden Kayseri adayı olarak seçimlere girmiş ancak 300 kişi tarafından aday gösterilmesine rağmen seçimlerde sıfır oy aldığı da kaydedilmiştir (Alpkaya 271-273).

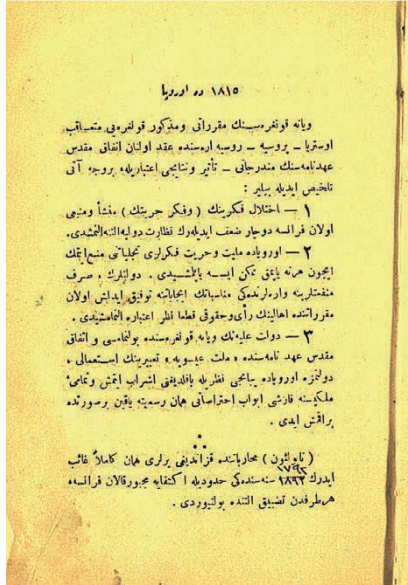

Resim 12. *Diran Kelekyan'ın On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918 adlı eserinin kapağı* (1914).

Kelekyan'ın II. Abdülhamit dönemi Jön Türklerinden olduğunu kaydeden Zafer Toprak, 1904'te Kelekyan'ın Londra'ya gittiğini, burada yaklaşık dört yıl boyunca İngiliz gazetelerinde köşe yazarlığı yaptığını kaydetmiştir. Ay-

rica 1908 yılında Kelekyan'ın İstanbul'a döndüğünü ve Sabah gazetesinde siyasi konularda yazılar yazmaya başladığına işaret eder. Kelekyan'ın hayatının son dönemlerine kadar bu görevde kalmaya devam ettiğini de kaydeder (Toprak 39-41).

Kelekyan'ın *Ondokuzuncu Asırda İctimâî ve Siyasî Avrupa* adlı eserinde Aydınlanma Çağı düşünürlerine ve eserlerine geniş yer verdiğini kaydeden Toprak'a göre, bu aydın ve düşünürlerin çoğunun ismi ilk defa bu eserde yer almıştır. Bu isimler arasında Montesquieu'nün *Ruh-ı Kavânin*'i, Romalıların *Esbâb-ı Şevket ve İnhitâtı*, Voltaire'in *Mekatibe-i Felsefiyye*'si, Diderot'nun *Amâlar Hakkında Mektuplar*'ı, *Meziyet ve Fazilet Hakkında Tecrübe-i Kalemîyye*'si, *Tefekkürât-ı Felsefiyye*'si, Rousseau'nun *Emil'e*, *İnsanlar Arasında Adem-i Musavatın Menş'i ve Esasları*, *Muabede-i İctimaiyye*'si vb. isimler Fransız Devrimi'ni hazırlayan isimler olarak kaydedilmiştir. Kelekyan'ın söz konusu eseri aracılığıyla Batı dünyasının bir çok aydın ve düşünürlerinin eserleri Osmanlı toplumuna geçmiş ve Batı'da dahi henüz bilinmeyen A. de Tocqueville gibi isimlerin düşünceleri bu kitaplar aracılığıyla Osmanlı'da okurlara ulaşmıştır (Toprak 39-41).

Resim 13. *Diran Kelekian'in Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasî-i Umûmî adlı eserinin giriş sayfası* (1913).

Kelekyan eserinin İfade adlı bölümünde bu kitabın derslerde okutmuş olduğu notlarının bir araya getirilmesiyle hazırladığını, Büyük Fransız Devrimi'ni, Napolyon muhârebatını konu edindiğini ve eserin Viyana Kongresi ile başladığını kaydeder (Kelekian).

Toprak'a göre Kelekyan'ın *Ondokuzuncu Asırda İçtimaî ve Siyasî Avrupa* adlı eserinin bir diğeri önemli özelliği de 1789 İnsan Hakları Beyannamesi'nin Osmanlı yazınına tam metin olarak ilk kez Kelekyan'ın söz konusu eseri aracılığıyla Türkçeye kazandırılmış olmasıdır. Kelekyan'ın söz konusu eserinin siyasi-diplomatik tarihi dar kapsamından çıkararak “tarih-i içtimaiyye” ile bütünleştirdiğine de işaret eden Toprak, Kelekyan'ın bu eser ile toplumsal olayların dış politikadaki etkilerini de ele aldığını kaydetmiştir (Toprak 39-41).

Toprak'ın Kelekyan'la ilgili vurguladığı önemli hususlardan biri de Kelekyan'ın Fransız Devrimi'nden aldığı ilham olmuştur. Toprak'a göre Osmanlı topraklarındaki tüm fikirlerin Fransız devriminden etkilendiği gibi Kelekyan'ın da Fransız devriminden etkilendiğini ve kendi milletine bağlandığını kaydeder. Bu nedenle bazıları onu “Ermeni vatanperveri” olarak etiketlese de Kelekyan uzun yıllar devlet hizmetinde görev yapmış önemli bir Osmanlı vatandaşı, meşrutiyetçi ve tam bir Jön Türk'tür (Toprak 39-41).

Sonuç

Genel olarak Ermeni entelektüellerin hem Ermenice harfli Türkçe eserleri hem de Osmanlıca eserleri göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'de bilim ve kültür tarihinin kaynaklarının oluşumuna da ciddi bir katkı sundukları görülmektedir. Bu anlamda yurtdışına veya Batılı ülkelere eğitim amaçlı giden Ermeni gençlerinin Türk modernleşme sürecine olumlu bir katkılarının olduğunu söylemek mümkündür. Bu katkı sadece sosyal/ beşeri bilimlerle sınırlı kalmamış mühendislik, mimarlık, tıp, hukuk, ziraat alanlarında da kendini net bir biçimde göstermiştir.

Çalışma sırasında incelenen kaynakların büyük bir çoğunluğunda Ermeni entelektüel dünyasının oluşmasında Batı'da eğitim almış Genç Ermenilerin önemli bir etkisinin olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu noktada söz konusu Ermeni gençlerin Batı'da özellikle de Fransa'da aldıkları eğitim zihinsel dünyalarını önemli oranda etkilemiştir.

Ermeni entelektüellerin Osmanlıcaya yaptıkları çevirilerin Batılı ülkeleri tanıma noktasında da etkili olduğu görülmektedir. Batıdaki eşitlik, özgürlük, adalet, eğitim, sosyal ve kültürel gelişmeler Ermeni entelektüel sınıfının çalışmaları aracılığıyla ülkeye getirildiğinden, bu tür eserlerin adeta bir köprü vazifesi gördüğünü söylemek mümkündür. Bu vesileyle bu tür çalışmalarla günümüzde mevcut olan 1915 odaklı Türk-Ermeni ilişkilerinin farklı bir zeminde tartışılmasına olanak sağlanması da düşünülmektedir. Bu çalışmanın odak noktasının iki toplum arasındaki sorunların barışçıl yollarla çözümüne katkı sağlamak olduğunu da bir kez daha belirtmekte yarar vardır. Diğer bir deyişle, çalışmanın bir diğer amacı iki toplum arasında 1915 olayları öncesinde de ortak bir tarihin olduğuna ve bu pozitif ilişkinin bugün de devam ettirilebileceğine dikkat çekmektir.

Diran Kelekyan'ın Mekteb-i Mülkiye'de Okuttuğu Eserler

- 1 Dumas, Alexandre. *Edvar ve Anais yahut Her Gün Görülen Bir Hal*. Müt. Dikran Kelekyan, Saadet Matbaası, 1888.
- 2 Kelekian, Diran. *On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918*. Sabah Matbaası, 1914.
- 3 Kelekian, Diran. *Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî*. Ali Hayri, 1913.
- 4 Kelekian, Diran. *Onsekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûm*. Cihan Matbaası, 1913.
- 5 Kelekian, Diran. *Kamus-u Fransevi: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lügat*. Mihran Matbaası, 1911.
- 6 Zohrap, Kırkor. *Hayat Olduğu Gibi*. Müt. Diran Kelekyan. Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1913.
- 7 Boisgobey, Fortuné de. *Şeytanın Arabası*. Çev. Dikran Kelekyan, Mihran Matbaası, 1889.
- 8 Kelekyan, Diran. “Gayeye Doğru”. *Sabah Gazetesi*. Çev. Gökçen Alpkaaya, İstanbul, 1915.
- 9 Boigobey, Fortune du. *Marsel yahut Yeni Paris Esrarı*. Müt. Dikran Kelekyan, Ceride-i Şarkıye Matbaası, 1888.
- 10 Kelekyan, Diran. *Tarih-i Siyasi-i Umumi*. Cihan Matbaası, 1913.

Açıklamalar

- 1 Bazı kaynaklarda Kelekyan'ın ölüm yeri Ayaş olarak kaydedilmiştir. Christopher J. Walker. *Armenia, The Survival of a Nation. Croom Helm London*, 1980, p. 396. Bir diğer kaynakta ise Kelekyan'ın Tokat'tan Amasya'ya giderken Haliler Irmağı'nda öldüğü kaydedilmiştir. Grigoris Balakian. *Armenian Golgotha A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*. Trans. Peter Balakian with Aris Sevag, Knopf Pub., 2009, pp. 114-115.
- 2 Bazı kaynaklarda Kelekyan'ın ölüm tarihi 1918 olarak kaydedilmiştir.

Kaynaklar

- Adalian, Rouben Paul. *From Humanism to Rationalism Armenian Scholarship in the Nineteenth Century*. Scholars Press, 1992.
- Akçam, Taner. *The young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in The Ottoman Empire*. Princeton University Press, 2012.
- Alpkaya, Faruk. "İnsanlar Asıl Unutulunca Ölü: Diran Kelekyan." *Mülkiye Dergisi*, vol. 39, no. 1, 2015, pp. 271-273.
- Artinian, Vartan. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*. Aras Yay., 2004.
- Balakian, Grigoris. *Armenian Golgotha A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*. Trans. Peter Balakian with Aris Sevag. Knopf Pub., 2009.
- Birinci, Ali. *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*. Dergah Yay., 2010.
- Boisgobey, Fortuné de. *Şeytanın Arabası*. Çev. Dikran Kelekyan, Mihran Matbaası, 1889.
- Boisgobey, Fortune du. *Marsel Yahut Yeni Paris Esrarı*. Müt. Dikran Kelekyan, Ceride-i Şarkıye Matbaası, 1888.
- Bozkurt, Eshabil ve Ayşe Banu Karadağ. "II. Abdülhamit Dönemi Roman Çevirileri." *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, vol. 3, no. 9, 2015, pp. 43-77.
- Budak, Ali. "Ermeniler'in XIX. Yüzyılda Yeni Bir Hayatın ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları." *Journal of Academic Studies*, vol. 8, no. 30, 2006, pp.137-156.
- Çankaya, Ali. *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler (Mülkiye şeref kitabı): Cild. Mülkiye Târîhi'nin Devamı, 1859-1968*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1969.
- Çark, Rahip Yervant. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. İstanbul: Kesit Yay., 2006.

- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. “Diran Kelekyan’ın İstanbul Dışında İstedığı Vilayette İkamet Edebileceği.” *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2007.
- Dumas, Alexandre. *Edvar ve Anais Yabut Her Gün Görülen Bir Hal*. Müt. Dikran Kelekyan. Saadet Matbaası, 1888.
- Erdoğan, Aynur. “Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkileri.” *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, vol. 3, no. 20, 2010, pp. 121-151.
- Erciyas, Osman. “Osmanlı’da Batı Dillerine Ait Sözlükler.” *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 2, no. 2, 2011, pp. 70-78.
- Gençoğlu, Mustafa. “Sultan II. Abdülhamid’in Yurt Dışı Eğitim Politikası.” *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 4, no. 2, 2014, pp. 33-73.
- Gövsä, İbrahim Alaettin. *Meşhur Adamlar*. C. 1. Sedat Simavi Yay. 1933. 15.05.2016, <http://denisonikian.blog.lemonde.fr/category/3-la-periodede-ittihadiste/page/5/>
- “Kastamonu Vilâyeti’ne, Kengiri’ye teb’id olunanlar meyânında bulunan Diran Kelekyan Efendi’ye İstanbul’a avdet etmemek şartıyla âilesiyle birlikte Ermeni bulunmayan vilâyâtdan ârzû ettiği mahalde ikâmet edebileceğinin tebliği ile iş’arı.” Fi 25 Nisan 1331, Nâzır, BOA. DH. ŞFR, nr. 52/266.
- Kayaoğlu, Taceddin. *Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslümler (1852-1925)*. Türk Tarih Kurumu Yay., 2013.
- Kelekian, Diran. *On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918*. Sabah Matbaası, 1914.
- Kelekian, Diran. “Gayeye Doğru.” Çev. Faruk Alpkaya. *Ankara Üniversitesi SBF Mülkiye Dergisi*, vol. 39, no. 1, 2015, pp. 275-276.
- Kelekian, Diran. *Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî*. Ali Hayri, 1913.
- Kelekian, Diran. *Onsekizinci Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî*. Cihan Matbaası, 1913.
- Kelekian, Diran. *Kamus-u Fransevi: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lügat*. Mihran Matbaası, 1911.
- Kelekian, Diran. *Ondokuzuncu Asırda Tarih-i Siyasi-i Umûmî*. Ali Hayri, 1913.
- Kelekian, Diran. *On dokuzuncu Asırda İctimai ve Siyasi Avrupa, 1862-1918*. Sabah Matbaası, 1914.
- Kelekian, Diran. “Gayeye Doğru.” *Sabah*. 25 Nisan 1915.
- Kelekian, Diran. *Tarih-i Siyasi-i Umumi*. Cihan Matbaası, 1329.
- Koptaş, Rober. “Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın Kaleminden, 1914 Ermeni Reformu ile İttihadçı-Taşnak Müzakereleri.” *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, yay. haz. Fahri Aral, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2011.

- Kuruyazıcı, Hasan. *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları*. Çev. Nazım Hikmet ve Richard Dikbaş. Aras Yay., 2010.
- Kılıçdağı, Ohannes. "Hovsep Vartanian: The Constitutional Truths." *Modernism: Representations of National Culture: Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770? 1945: Texts and Commentaries*, vol. 3. no. 2, eds. A. Ersoy, G. Maciej & V. Kechriotis, Central European University Press, 2010.
- Kılıçdağı, Ohannes. "The Armenian Community in Constantinople." *Armenian Constantinople*. ed. Richard G. Hovannisian & S. Payaslian, Mazda Publishers, 2010.
- Öktem, Ertuğrul Zekâi. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi. Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezi Yay.*, 1989.
- Pamukçayan, Kevork. *İstanbul Yazıları*. Aras Yay., 2002.
- Pamukçayan, Kevork. *Biyografileriyle Ermeniler*. C. IV, Aras Yay., 2003.
- Pamukçayan, Kevork. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar: Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*. C. III, Aras Yay., 2003.
- Panossian, Razmik. *The Armenians, From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. Columbia University Press, 2006.
- Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi." *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, yay. haz. Fahri Aral, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2011.
- Şişman, Adnan. "XIX yüzyıldan XX yüzyıl Başlarına Kadar Avusturya'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri Hakkında." *Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 1, 1998, ss. 11-23.
- Şişman, Adnan. *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*. TTK Yay., 2004.
- Toprak, Zafer. "Diran Kelekyan, Fransız Devrimi ve Mülkiye Mektebi." *Tarih ve Toplum*, vol. 67, no. 7, 1989, ss. 39-41.
- Tuğlacı, Pars vd. *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Babyan Ailesi*. İnkılâp ve Aka Yay., 1981.
- Zeidner, Robert F. "Britain and the Launching of the Armenian Question." *International Journal of Middle East Studies*, vol. 7, no. 4, 1976, pp. 465-483.
- Zühreb, Kirkor. *Hayat Olduğu Gibi*. Müt. Diran Kelekyan, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1913.
- Walker, Christopher J. *Armenia, The Survival of a Nation*. Croom Helm, 1980.

Armenian Intellectuals in the XIX. Century in Ottoman Empire: The Example of Diran Kelekyan*

Yıldız Deveci Bozkuş**

Abstract

This article looks into the works of Ottoman Armenian intelligentsia of the 19th century who produced various written works in Ottoman Turkish in the field of literature, law, economics and linguistics. During the Tanzimat period of the Ottoman Empire some Turkish and Armenian students were sent abroad for educational purposes. Among those young men, this paper explores the contribution of the Ottoman Armenian students to the modernization process of the Empire through their written works. By doing so, it attempts to investigate the lives of the Ottoman Armenian intelligentsia and particularly focuses on the works of Diran Kelekyan who was one of the leading names of the period.

Keywords

Ottoman, modernization, Armenian, Diran Kelekyan, intellectual.

* This study was supported within the scope of TUBITAK 2219-Abroad Post-Doctoral Research Fellowship Program. We thank TUBITAK for its support.

The study was prepared by using the data of the manuscript that was held at Ankara University Faculty of Political Sciences on 19 to 20 November 2019 at the Symposium "Turkey's Modernization Process and School of Politics" and extending and developing the manuscript.

Date of Arrival: 23 December 2019 – Date of Acceptance: 18 March 2020

You can refer to this article as follows:

Deveci Bozkuş, Yıldız. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 01-30.

** Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Educational Sciences, Department of Social Studies Teaching, Ankara / Turkey

ORCID: 0000-0002-4634-463X

ydbozkus@ankara.edu.tr

Армянские интеллигенты в Османской империи XIX в.: Диран Келекян* Йылдыз Деведжи Бозкуш**

Аннотация

Данная работа ставит своей целью охарактеризовать в общих чертах те произведения на османском турецком языке, которые были написаны в разных сферах (язык, литература, право, экономика перевод и т.п.) армянскими интеллигентами Османской империи в период османской модернизации в XIX в. Как известно, в период, который начался с процесса Танзимат и продолжился движением за реформы, студенты, отправленные за границу для обучения, оказали важное влияние на подготовку новаторских кадров в областях, в которых государство нуждалось в области модернизации Османской империи. Среди различных этнических групп, обучающихся за рубежом по вопросам модернизации, очень важна, в частности, роль армянских студентов. С этой точки зрения, на первом этапе будет подчеркнута влияние работ армянских интеллигентов, учившихся за границей, на процесс османской модернизации. Далее будут рассмотрены в общих чертах сферы, в которых армянская интеллигенция вышла на первый план, и работы, которые они создали в этих областях. На данном этапе как одно из ведущих имен того периода будет рассмотрена интеллектуальная жизнь Дирана Келекяна, его труды и вклад в процесс модернизации Турции.

Ключевые слова

Османский, модернизация, армянский, Диран Келекян, интеллигент.

* Данная работа была поддержана программой стипендий TÜBİTAK 2219 для зарубежных исследований для кандидатов наук. Автор выражает благодарность TÜBİTAK. Статья представляет собой расширенный и переработанный текст доклада, представленный на Симпозиуме «Процесс модернизации Турции и Мектеб-и Мюлькийей» (19-20 ноября 2019, Факультет политических наук Университета Анкары).

Поступило в редакцию: 23 декабря 2019 г. – Принято в номер: 18 марта 2020 г.

Ссылка на статью:

Deveci Bozkus, Yıldız. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Entelektüeller: Diran Kelekyan Örneği." *bilig*, no. 101, 2022, ss. 01-30.

** Доц., д-р, Университет Йылдырым Бейазид, Анкара, Факультет гуманитарных и социальных наук, кафедра армянского языка и литературы – Анкара / Турция

ORCID: 0000-0002-4634-463X

ydbozkus@ankara.edu.tr

